

KARTALI TO'LOV TIZIMLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

*Bank Moliya Akademiyasi
Tijorat Banklarini Boshqarish fakulteti
24-01 guruh tinglovchisi
Alimov Elmurodjon*

Annotatsiya: *Maqolada zamonaviy karta to'lov tizimlarining ishlash asoslari o'rganiladi. Xususan, to'lov kartalari bozori bilan bog'liq asosiy tushunchalar ochib beriladi, ushbu bozorning dinamik rivojlanishining sabablari tahlil qilinadi, karta to'lov tizimlarining asosiy ishtirokchilarining roli va funktsiyalari ko'rib chiqiladi, ko'rib chiqilayotgan tizimlarning infratuzilmasi va texnologik ta'minoti xususiyatlari tahlil qilinadi, karta to'lov tizimlarining rivojlanishi prognozi amalga oshiriladi.*

Kalit so'zlar: *to'lov kartasi, karta to'lov tizimi, to'lov operatsiyalari, Visa, MasterCard, kartalarga xizmat ko'rsatish qoidalari, protsessing markazi, emitent, ekvayer.*

Jahon iqtisodiyotining hozirgi holati xalqaro iqtisodiy aloqalarning mustahkamlanishi, turli bozorlar ishtirokchilari o'rtasidagi moliyaviy operatsiyalar soni va murakkabligining oshishi bilan tavsiflanadi, bu iste'molchilar faolligining oshishi va boshqa so'l va mikroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishi bilan birga keladi. Innovatsion to'lov vositalarining rivojlanishini rag'batlantiradigan naqd pulsiz moliyaviy bitimlar sonining ko'payishi alohida e'tiborga loyiqdir.

2016-yilgi jahon to'lovlari to'g'risidagi hisobotda, [6] 2015 yilda dunyodagi naqd pulsiz operatsiyalar soni 334,3 milliardni tashkil etdi, bu o'tgan yilgi ko'rsatkichdan 7,7 foizga ko'pdir. Zamonaviy global iqtisodiyot sharoitida naqd pulsiz aylanmaning jadal rivojlanishi bir qator rag'batlantiruvchi omillarning mavjudligi bilan bog'liq bo'lib, ular orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- tranzaksiyalarning shaffoflik darajasini oshirish;
- hisob-kitob va to'lov operatsiyalarining xavfsizlik darajasini oshirish;
- aholi jamg'armalarini bank depozitlari orqali investitsiyalarga aylantirish [1];
- xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy oqimlari bo'yicha ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash jarayonlarini soddalashtirish va optimallashtirish;
- naqd pul aylanmasiga texnik xizmat ko'rsatishni tejash;
- xalqaro bitimlarga moliyaviy xizmat ko'rsatish narxini pasaytirish va xalqaro savdoning bir vaqtda rivojlanishi va boshqalar.

Agar biz dunyodagi naqd pulsiz to'lov operatsiyalarining tuzilishini turli xil to'lov vositalaridan foydalanish nuqtai nazaridan baholasak, so'nggi paytlarda naqd pulsiz aylanmaning o'sishining asosiy haydovchisi to'lov kartalari degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shu bilan birga, to'lov kartalari bozori naqd pulsiz hisob-kitoblarning boshqa vositalarini moliyaviy sohadan muntazam ravishda chiqarib yuborish hisobiga rivojlanmoqda.

Hozirgi vaqtda pul muomalasi sohasida karta vositalari naqd pulsiz to'lovlarning eng ilg'or vositalari qatoriga kiradi. Turli xil chakana naqd pulsiz to'lov vositalaridan foydalanadigan to'lov tizimlari orasida karta to'lov tizimlari jalb qilingan foydalanuvchilar soni bo'yicha eng ko'pdir.

Davlat xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va jismoniy shaxslardan kam bo'lmagan darajada plastik kartalar bozorini rivojlantirishdan manfaatdor. Davlatning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat: banknotlarni chiqarish, yig'ish va tiklash xarajatlarini kamaytirish, moliyaviy oqimlarni hisobga olish va soliq ma'muriyatchiligini soddalashtirish; naqd pul aylanmasi bilan bog'liq jinoyatchilik darajasini pasaytirish.

Bank plastik kartalari davlat pul-kredit siyosatining samarali vositasidir, chunki ular naqd pul muomalasi hajmini kamaytiradi, milliy valyutaning barqarorligiga va umuman mamlakatning moliyaviy barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [5].

Shunday qilib, plastik kartalardan foydalanish jarayonning barcha ishtirokchilariga katta foyda keltiradi. Karta egasi uchun bu nafaqat o'z mamlakatingizda, balki chet elda ham tovarlar va xizmatlar uchun qulay to'lov imkoniyatidir. Savdo va xizmat ko'rsatish tashkilotlari uchun-sotishning o'sishi va sodiq mijozlar soni. Moliyaviy tashkilotlar uchun bu arzon pul mablag'larini olish, bozorni kengaytirish, naqd pulni qayta ishlash xarajatlarini kamaytirish, imidj foydalari.

To'lov kartalari va karta to'lov tizimlari bozorining nazariy tadqiqotlari ko'plab mahalliy asarlarga bag'ishlangan (S. V. Anure-eV, I. A. Aydrus, A. S. Genkin, yu. V. har xil, I. M. Goldovskiy, J. yu. Kopteva, M. K. Sidoruk, O. M. Korobeynikova, P. A. Tamarov, D. S. Haustov, V. M. yagod-kin va boshqalar) va xorijiy (M. Armstrong, V. Dostov, M. Risman, J.T. Roche va J. Tirol va boshqalar) iqtisodchilar. Rossiyalik mutaxassislar S. V. Krivoruchko, I. V. Kashtanova va boshqalar, shu bilan birga, mahalliy manbalarda to'lov tizimlari bilan bog'liq bo'lmagan karta sanoatining tarmoqlarini tahlil qilish ustunlik qiladi. Shu sababli, karta to'lov tizimlarini instrumental va uslubiy nuqtai nazardan o'rganish hozirgi vaqtda iqtisodiy fan nazariyasi va amaliyoti uchun katta ahamiyatga ega. To'lov kartalari texnologiyalarini rivojlantirishning uslubiy yo'nalishi xorijiy olimlarning asarlarida sinchkovlik bilan o'rganilmoqda. Shunday qilib, eng muhim natijalar quyidagi mutaxassislarning ishlarida keltirilgan: L. Mandell, R. M. Gelpi, D. Xokk va P. Yurjik. Turli mamlakatlarda milliy to'lov kartalari tizimlarining ishlash xususiyatlari A. G. Barsegyan, A. A. mazina, A. Sotnikov, A. S. Obayeva va boshqalarning asarlarida aks etgan.

Karta to'lov tizimlarini rivojlantirish muammolarining dolzarbliigi, shuningdek, global iqtisodiyotning zamonaviy tendentsiyalarini hisobga olgan holda bunday tizimlarning ishlash mexanizmlarini chuqurroq o'rganish va ularni uslubiy qo'llab-quvvatlash zarurati ushbu maqola mavzusini tanlashni aniqladi.

To'lov kartalarini chiqarish birinchi marta AQShda 1950-yillarda boshlangan. Keyinchalik ko'plab mamlakatlarda kartalarni hisoblash tizimlari joriy etilgan, hisob-kitoblarning o'zi esa transchegaraviy xususiyatga ega bo'lgan. Bank, moliya kompaniyalari, tibbiyot, ijtimoiy, sug'urta tashkilotlari va boshqalar tomonidan chiqarilgan jismoniy va yuridik shaxslar uchun turli xil tizimlar va turdagi ("tashuvchi" va shaxsiy) 3,7 milliardga yaqin to'lov kartalari global aylanmada.

To'lov vositasi sifatida plastik karta-bu karta egasi tomonidan emitentga to'langan pul miqdori to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan saqlash vositasi. Ushbu to'lov vositasining ushbu formati plastik kartadagi pul va naqd pul o'rtasidagi asosiy farqlarni aniqlaydi.

Nazariy jihatdan, naqd pul bilan muomala qilish va to'plashning barcha vositalari orasida maksimal likvidlik xarakterlidir, ya'ni tovarlar (xizmatlar) ga tezkor almashish qobiliyati. Plastik karta ushbu sifatidagi naqd pulga tengdir: uning yordami bilan chakana savdo va xizmat ko'rsatish korxonalarida tovarlar va xizmatlar to'lanadi, kartadagi mablag'lar osongina naqd pulga aylantiriladi.

Bank mijozining bank kartasida joylashgan mablag'lar bir vaqtning o'zida foizlar hisoblangan bank depozitida yotadi. Shunday qilib, plastik karta bir vaqtning o'zida to'lov va tejash funksiyasi bilan ajralib turadi. Karta naqd pul likvidligi va depozitdagi pul rentabelligini birlashtirishga imkon beradi.

To'lov kartalari karta to'lov tizimining tarkibiy qismi va asosiy ob'ekti bo'lib xizmat qiladi, bu tegishli ravishda u faoliyat ko'rsatadigan mamlakatning milliy to'lov tizimining ajralmas qismi hisoblanadi.

Dunyoda ham, Rossiyada ham hozirgi vaqtda karta to'lov tizimini aniqlashda yagona terminologik yondashuv rivojlanmagan, bu esa bunday tizimlarni qurish va rivojlantirish asoslarini o'rganishda ba'zi muammolarning sababi hisoblanadi.

"Karta to'lov tizimi" atamasining eng aniq ta'riflarini ko'rib chiqing.

A. I. Ginzburgga ko'ra, karta to'lov tizimi - bu tizim doirasida kelishilgan standartdagi bank plastik kartalaridan to'lov vositasi sifatida foydalanish shartlarini shakllantiradigan usullar va ularni qo'llaydigan sub'ektlar majmui [2].

E. V. Orlova karta to'lov tizimini to'lov kartalaridan foydalanishning umumiy qoidalariga muvofiq ishlaydigan banklar va kompaniyalar uyushmasi sifatida belgilaydi. To'lov tizimi shartnoma, tartibga solish, moliyaviy, texnik va axborot vositalari hamda to'lov kartalaridan foydalanishda yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi ishtirokchilarning qarorlari to'plamiga asoslanadi [4].

Karta to'lov tizimi umumiy qoidalarga bo'ysunadigan banklar uyushmasi shaklida shakllantirilishi mumkin. Ushbu shakl, xususan, MasterCard va Visa xalqaro to'lov tizimlari (MPS) rivojlanishining muayyan bosqichlarida amalga oshirildi. Uyushmaga qo'shilish orqali bank to'lov tizimining belgilangan qoidalariga rioya qilishga tayyorligini tasdiqlaydi. Ushbu qoidalar bankning to'lov tizimida ishlashining huquqiy, texnik, tashkiliy va moliyaviy qoidalarini belgilaydi. Bank tomonidan qoidalarni qabul qilish uning to'lov tizimiga kirish shartnomasida qayd etiladi va tizim doirasida to'lovlarni amalga oshirishda turli banklar o'rtasida ishonchli munosabatlarni o'rnatish uchun asos yaratadi. Barcha ishtirokchilar tomonidan qoidalarning bajarilishini nazorat qilish ijro etuvchi organ - to'lov tizimining operatori (ma'muri) tomonidan amalga oshiriladi.

Karta to'lov tizimi, shuningdek, ishtirokchi banklar uchun hisob-kitoblarning kafolati sifatida ishlaydi. Bu banklarning qoidalarga muvofiq birinchi banklar foydasiga to'lovlarni amalga oshirishga majbur bo'lgan boshqa banklardan pul mablag'larini qaytarib olishga bo'lgan ishonchini qo'llab-quvvatlaydi [7].

Shunday qilib, yuqorida aytib o'tilganlarni va boshqa ko'plab ta'riflarni umumlashtirib, karta to'lov tizimi deganda biz bank kartalarini to'lov vositasi sifatida ishlatishga imkon beradigan institutlar, mexanizmlar va usullar, shuningdek huquqiy normalar majmuini tushunamiz.

To'lov tizimini yaratish jarayonida hal qilinadigan asosiy vazifalar kartalarga xizmat ko'rsatish, to'lovlarni amalga oshirish va o'zaro hisob-kitoblarning umumiy qoidalarini ishlab chiqish va ularga rioya qilishni o'z ichiga oladi. Qoidalar kartalar bilan ishlashni texnologik qo'llab-quvvatlashni ham qamrab olishi kerak: ma'lumotlar formatlari, avtorizatsiya jarayonlari, ishlatiladigan uskunalarga qo'yiladigan talablar va kartalarga texnik xizmat ko'rsatishning moliyaviy tartib-qoidalari: xizmat ko'rsatish tarmog'iga kiritilgan savdo kompaniyalari bilan hisob-kitob qilish tartibi, banklararo hisob-kitoblar tartibi, tariflar.

Karta to'lov tizimining yadrosi shartnoma majburiyatlari doirasida ishlaydigan banklar guruhidir. To'lov tizimiga xizmat ko'rsatish tarmog'ini tashkil etuvchi xizmat ko'rsatish va savdo kompaniyalari ham kiradi. Tizimning normal ishlashi uchun u kartalardan foydalanishni texnik qo'llab-quvvatlashga ixtisoslashgan moliyaviy bo'lmagan kompaniyalarni o'z ichiga olishi kerak: texnik xizmat ko'rsatish markazlari va protsessing markazlari.

Qayta ishlash markazi-ekvayerlardan (yoki to'g'ridan-to'g'ri xizmat ko'rsatish joylaridan) keladigan xizmatlarni qayta ishlashga ixtisoslashgan xizmat ko'rsatish tashkiloti.

Vaniya) avtorizatsiya va/yoki bitim protokollari bo'yicha so'rovlar [4]. Jarayon markazida to'lov tizimida ishtirok etadigan banklar to'g'risida kerakli ma'lumotlar va karta egalari to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan ma'lumotlar bazasi mavjud. Markaz karta egalari uchun to'lov limitlari to'g'risidagi ma'lumotlarni saqlaydi va agar emitent bank o'z ma'lumotlar bazasini (oflayn bank) qo'llab-quvvatlamasa, avtorizatsiya so'rovlari amalga oshiriladi. Emitentning ma'lumotlar bazasida tezkor avtorizatsiya protsessing markazi tomonidan qabul qilingan so'rovni vakolatli kartani chiqargan bankka yuborish orqali amalga oshiriladi. Qayta ishlash markazi karta emitentidan olingan ma'lumotlarni ekvayerga yuborishni ta'minlaydi.

Texnologiya nuqtai nazaridan, ishlov berish markazi yuqori tezlikdagi aloqa kanallariga ulangan ma'lumotlar markazidir. Katta yuk sharoitida markaz Real vaqt rejimida ma'lumotlar oqimlarini ishonchli qayta ishlashi kerak. Debet kartalaridan foydalanganda har bir savdo uchun onlayn avtorizatsiya zarur. Kredit karta operatsiyalari uchun avtorizatsiya har doim ham talab qilinmaydi, ammo, masalan, bankomatlardan naqd pul olish operatsiyalari uchun majburiydir.

Bir kunda (yoki shartnomada ko'rsatilgan boshqa davrda) amalga oshirilgan barcha operatsiyalarning protokollari asosida protsessing markazi to'lov tizimida ishtirok etuvchi banklar o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblar uchun yakuniy ma'lumotlarni tayyorlaydi va yuboradi. Emitentlarning so'rovlariga ko'ra, markaz to'xtash varaqalarini tayyorlaydi va ularni ekvayerlarga yuboradi (va ba'zi hollarda to'g'ridan-to'g'ri xizmat ko'rsatish punktlariga).

Tranzaktsiyalar protokoli-bu karta orqali amalga oshirilgan to'lovlar yoki naqd pul berish faktlarini tavsiflovchi qat'iy ma'lumotlar to'plami. Tranzaktsiyalar protokollari, xususan, auditorlik tekshiruvlarida ma'lumot manbai sifatida ishlatiladi.

Kun oxirida o'zaro hisob-kitoblar uchun protsessing markazida ma'lumot massivini shakllantirish ham yuqori hisoblash quvvatini talab qiladi. Ko'pgina operatsiyalarning protokollarini bir necha soat ichida qayta ishlash kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Genkin A.S. Zameshhenie nalichnyh: global'naja tendencija i ee projavlenie v otechestvennoj praktike // Nauchno-issledovatel'skij finansovij institut. Finansovij zhurnal. 2013. № 3 (17). P 109-116.
2. Ginzburg A.I. Plastikovye karty. SPb.: Piter, 2004.
3. Govjadinova N.N. Avtomatizirovannye sistemy beznalichnyh raschetov. Minsk: BGJeU, 2004.
4. Orlova E.V. Plastikovye karty. Uchet i nalogooblozhenie. M.: NALOG-INFO, 2005.
5. Pishhik I.A. Kartochnyj biznes v Belarusi i perspektivy formirovaniya nacional'noj platezhnoj sistemy // Bankovskij vestnik. 2008. № 1. P 42.
6. Capgemini and the Royal Bank of Scotland (RBS). World Payments Report 2016.
7. Kokkola T. The payment system. European Central Bank, 2010.